

נסים אליקים

"ה"א המגמה" בפירושי רש"י למקרא

האות ה"א הבאה בסוף שם כדי לציין את הכיוון או המקום, קרויה בספרותנו החדשה "ה"א המגמה"¹ היא באה לפעמים במקום ל' הכיוון שבראש השם. כך למשל בפירוש ר' שמשון רפאל הירש לבראשית י"ב, ה: "ארצה כנען..." זו ה"א המגמה והיא מורה על תנועה בכיוון אל המקום...".
תופעת ה"א המגמה, נתנסחה במקורות חז"ל מפיו של התנא ר' נחמיה:

"דתניא, ר' נחמיה אומר: כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה, הטיל לה הכתוב ה"א בסופה. ותנא דבי ר' ישמעאל, כגון: אלים – אלימה (שמות ט"ז: א, כז), מחנים – מחנימה (מלא' כ', ח, שמר"ב י"ז, כד), מצרים – מצרימה (בראשית י"ב, י), דבלתימה (במדבר ל"ג, מו), ירושלימה (יחזקאל ח', ג), מדברה (יהושע י"ח, יב) – יבמות יג, ע"ב.

"דתני בשם ר' נחמיה: כל דבר שהוא צריך למ"ד בתחילתו ולא ניתן לו, ניתן לו ה"א בסופו, כגון: לחוץ – חוצה, לשעיר – שעירה, לסכות – סכותה..." – ירושלמי, יבמות פ"א, ה"ו.²

בפירושו למקרא, רש"י כתב כלל זה ארבע עשרה פעמים, מהן שש פעמים בפירושו לתורה³ ושמונה פעמים בפירושו על הני"ך.⁴ כמו כן, נראה שרש"י מפרש במקומות נוספים ע"פ כלל זה מבלי לצינו. לרוב, נוסח הכלל ברש"י דומה לנוסחו במקורות חז"ל, אך בשני מקומות בפירושו לתורה, הוא קיצר את נוסח הכלל וכתב: **"ה"א נוסף מינה במקום למ"ד בתחילתה"**.⁵ מכל פירושו בהם ציטט את הכלל, רק במקום אחד ציין אותו רש"י בשם אומרו, בשם ר' נחמיה.⁶

בכוונת מאמר זה לעמוד על:

- א. מאפייני ה"א המגמה.
- ב. דרכי ביטוי אחרות להבעת הכיוון או המגמה.
- ג. קשיים בנוסח הכלל אצל חז"ל ובפירושי רש"י.
- ד. שיטת הפרשנית של רש"י בדרך שימושו בכלל ה"א המגמה.
  1. ציטוט הכלל בפירושו.
  2. יישום פרשני מבלי לצטט את הכלל.

1. ראה א' אבן שושן, **המילון החדש**, ה"א המגמה.
2. ניסוחים דומים יש גם בבר"ר נ', ג; שם פו, ב; ילקוט שמעוני לתורה, רמזים: פ"ד, קי"ז, קמ"ח. בילקו"ש לתהלים רמז: תרמ"ה ומדרש שוחר טוב לתהלים ט.
3. בראשית י"ד, י; כ"ח, ב; ל"ב, ד; מ"ו, א; שמות ט"ו, כג; דברים ל"ג, כז.
4. יהושע ט"ו, ג; שמו"א כ', כ; ישעיה י"ד, יז; ירמיה ל"ו, כ; נ"ב, כג; נחום ב', ו; חבקוק ג', א; תהלים ט', יח.
5. כך בבראשית מ"ו, א; שמות ט"ו, כג.
6. פירוש רש"י לתהלים ט', יח.

א. מאפייני ה"א המגמה

בהתייחסו לפירוש רש"י על בראשית כ"ח, ב, כותב המהר"ל מפראג, בפירושו "גור-אריה": "לאו דוקא כל תיבה". דבשם אדם לא נוכל לומר כך שתהיה הה"א בסוף התיבה כלמ"ד בהתחלה, שאין לומר 'ויבא ראובן שמעונה' במקום ויבא ראובן לשמעון. רק גבי שם מקום וארץ שייך לומר כן. כי נראה לומר כי כל מקום שתנא ה"א בסוף התיבה רצה לומר שבא לתוך המקום. ולא שייך זה אלא במקום וארץ שיש להם תוך"⁷.

גם ר' אליהו המדקדק בספר המסורת, דיבור עשירי כתב: "והנה הה"א שהיא במקום למ"ד בתחילתה לא תבא רק על השמות".

וכך הובא גם ב"אמרי שפרי" לר' נתן אשכנזי בהתייחסו לפירושי רש"י לבראשית כ"ח, ב. מדבריהם וכן מדברי רש"י הירש שהובאו בראשית מאמרנו אנו למדים:

1. ה"א המגמה באה רק בשמות עצם.

1.1. בשמות עצם פרטיים וכלליים של מקום וארץ.

1.2. בשמות העצם שיש להם תוך.

1.3. בשמות עצם של קצת כלים.

1.4. לא בשמות עצם פרטיים של בני אדם.

2. הטעם בשמות עצם אלה הוא מלעיל.

בשני מקומות בפירושי רש"י למקרא צוין כי בתיבות שיש בהן ה"א המגמה טעמן הוא מלעילי, כך:

2.1. ירמיה נ"ב, כג: "רוחה, כמו לרוח, כל תיבה שצריכה למ"ד... ולכך הטעם מלמעלה תחת הרי"ש".

2.2. יחזקאל מ"ז, יט: "נחלה אל הים הגדול... ונחלה האמור כאן כמו לנחלה... וראיתי "נחלה מזרים" שהטעם למעלה...".

גם הרא"ם בהתייחסו לרש"י בפירושו לדברים ל"ג, כז מעיר שע"פ הדוגמאות ביבמות יג, כל השמות הם בטעם מלעילי וז"ל: "...בפ"ק דיבמות תנא דבי ר' ישמעאל, כגון: אלימה, מחנימה, דבלתימה, ירושלימה, מדברה. וכולם מלעיל...".

נעיר ונציין שמסורת הטעמים שהייתה בספרי רש"י לא תמיד חופפת את זו שלנו היום. ובנושאנו הנדון, רש"י פירש בשני מקומות כאילו המילה מנוגנת בטעם מלעיל בניגוד למסורת בספרינו:

* דברים ל"ג, כז: "מעונה אלהי קדם, למעון, הם השחקים לאלהי קדם...". השם "מעונה" לפי פירושי רש"י הנו ש"ע עם ה"א המגמה בסופו ונתפרש — למעון, ולפי זה טעמו מלעיל ולא כך בספרינו⁸.

* נחום ב', ו: "ימיהו חומתה. לנוס לרוץ אל חומת העיר. כל תיבה... — על זה, מעיר מנחת שי: "לרש"י הה"א רפה במקום למ"ד בתחילתה וכ"כ בתרגום, ולרד"ק במפיק לכינוי הנקבה וכן נמצא בספרים שלנו". ואם מדובר בשם שה"א המגמה בסופו, הרי גם טעמו מלעיל ולא כך בספרים שלנו.

7. וכן דברי גור אריה גם לבראשית ל"ב, ד ד"ה "ארצה שעיר".

8. ראה: א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט א.מ. תרס"ה, לדברים ל"ג, כז.

ב. דרכי ביטוי אחרות להבעת הכיוון או המגמה

ה"א המגמה בסוף השם היא רק אחת הדרכים להביע מגמה או כיוון של מקום, אך כאמור בכלל עצמו, הדרך המקובלת והשגרתית להביע כיוון או מגמה היא הצבת למ"ד הכיוון או מלת היחס "אל" בראש השם.

לעומת שתי הדרכים הללו קיימת דרך נוספת להביע את המגמה והיא העדרן גם של ל' הכיוון בראש השם וגם של ה"א המגמה בסופו, כמו למשל:

בראשית י"ב, טו: "ותקח האשה בית פרעה" (=לביית פרעה).

שם ל"א, ד: "ויקרא לרחל וללאה השדה" (=לשדה).

שם ל"ה, א: "קום עלה בית אל" (=לביית אל).

שם מ"ג, טו: "ויקמו וירדו מצרים" (=למצרים).

שם מ"ה, כה: "ויבאו ארץ כנען" (=לארץ כנען).

שמות ד', ט: "ושפכת היבשה" (=ליבשה).

שמות י"ט, א: "ביום הזה באו מדבר סיני" (=למדבר).

במדבר כ', א: "ויבאו בני ישראל כל העדה מדבר צין" (=למדבר צין).

שם כ"ב, מא: "ויעלהו במות בעל" (לבמות בעל)⁹.

מאידך, יש שמות זכריים עם ה"א בסופם שאינה ה"א המגמה. עיין רש"י ליחזקאל מ', יח ושם מובאות עוד דוגמאות: ביתה, עזרתה, חלאתה, המותה, החוצה (תהלים קט"ז, טו). וכך גם כתב ר' יונה אבן גינאח בספר "הרקמה", צד לח: "ויש שיזסיפו הה"א על השמות הזכריים לבלי להורות ענין הנקבה וללא טעם שתחדש בהם כמו אמרו (יחזקאל מ', יט): "וימד רחב מלפני השער התחתונה", הה"א תוספת בו לבלי ענין הנקבה ואיננו רחוק כי הטעם שבמלעיל להעיד על הענין הזה כאשר הוא אם לא תהיה בו ה"א. והמסורה עליו: "לית דכוותה בטעם מלעילי וכו'. והוספה על נגב, באמרים 'נגבה לנחלי (יהושע י"ז, ט)... ואין הה"א במקום יאלי' כאשר חושבים רוב בני אדם ומשערים אותו – אל הנגב, כי כבר נאמר (דבה"א כ"א, יז): 'לצפונה ליום לנגבה ליום', וכן 'ישובו רשעים לשאולה' (תהלים ט', יח) וקיימו ה"א עם הלמ"ד אשר הוא כמו יאלי' בענין וכו'. וכבר נראה כי הה"א נוספות במלות האלה ללא ענין נקבה, וכי איננה בהנגבה ומה שהוא דומה לו במקום יאלי', אבל הוא כמו שהיא באמרו 'הנה ימים באים וגוי מארץ צפונה' (ירמיה כ"ג, ח) וכו'. וכבר סר הספק כי היא נוספת ללא ענין תחדשהו אבל מנהג ממנהגי העברים כי לא יתכן לסבור בה"א 'מארץ צפונה' שהיא יאלי' ולא שהיא לנקבה".

מכל הדוגמאות בריב"ג, אנו למדים שיש ה"א בסוף שם, הבאה לציין מקום ואינה ה"א המגמה, כך: "התחתונה" (יחזקאל מ', יח-יט), 'נגבה' (יהושע י"ז, ט) "לצפונה... לנגבה" (דבה"א כ"א, יז), "לשאולה" (תהלים ט', יח), "מארץ צפונה" (ירמיה כ"ג, ח). וכך יתפרשו עוד שמות מעין אלה, כמו: "ביבשה" (שמו"א ל"א, ג), "מזבחה" (ויקרא א', ט).

בעל "תורה ומימה", ר' ברוך הלוי אפשטיין, מוסיף כי יש סמך בירושלמי (פרק קמ"א) דמגילה, הלכה ט: "ר' סימון ור"ש בר נחמן תרוויהו אמרין: אנשי ירושלים היו כותבין ירושלים – ירושלימה ולא היו מקפידין ודכוותה צפון – צפונה, תימן – תימנה".

9. וראה א' אבן עזרא, **יסוד דקדוק** (ני אלוני מהדיר), ירושלים תשמ"ה, עמ' 100-101. יש שמות שהה"א בסופן מתפרשת במשמעות אחרת ולא כה"א המגמה: ישעיה ח', כג: "...הקל ארצה זבולון וארצה נפתלי" (ה"א=את). ויקרא ט"ז, כה: "ואת חלב החטאת יקריב המזבחה" (ה"א=על, וראה רש"י).

ג. קשיים בנוסח הכלל בחז"ל ובפירושי רש"י

בעל "אמרי שפר", ר' נתן אשכנזי בהתייחסו לפירוש רש"י לבראשית כ"ח, ב. כותב בשם ר' אליהו המדקדק כי:

1. "לא יתכן לומר **פל תיבה**", כי תיבה כוללת שם ומילה ופועל, והנה הה"א שהיא במקום למי"ד בתחילתה, לא תבוא רק על השמות".
2. באמרם כל תיבה ומלת "כל" לא תצדק במקום הזה כי לא נוכל להטיל זאת הה"א בכל השמות כי אם מה שמצאנו מהן בפסוק, ואינן באחד מני אלף ובפרט בשמות מקומות נמצאה לרוב".

לפי זה ראוי היה לנסח את הכלל כך: "ויש שם הצריך למי"ד בתחילתו והטיל לו ה"א בסופו". אכן, יש להסביר את הכלל שאינו מקיף כל תיבה מכל סוג אלא תיבה שהיא שם ולא בכל שם אלא בשמות שהמקרא ניסחם בה"א המגמה בסופם.

ד. שיטתו הפרשנית של רש"י בדרך שימושו בכלל ה"א המגמה

1. ציטוט הכלל בפירושו

כאמור בראשית דברינו, רש"י כתב את הכלל בפירושו למקרא ארבע עשרה פעמים בלבד. איזכור הכלל לראשונה בפירושו אף לא הובא בהתייחס להיקרות הראשונה של ה"א המגמה. רש"י מציין את הכלל לראשונה בהתייחסות לשם "הרה" (בראשית י"ד, י) כאשר קדמו לו השמות הללו: גרה (בראשית י, יט) סדומה (שם, שם), ספרה (שם י, ל), ארצה כנען (שם י"א, לא; י"ב, ה), ההרה (שם י"ב, ח) הנגבה (י"ב, ט; י"ג, א), מצרימה (י"ב, יא; יד). ויש לשאול איפוא למה רש"י לא התייחס לה"א המגמה בהיקרותה הראשונה?¹⁰ הנחתנו היא שאין רש"י נדרש להתייחס לה"א המגמה כשהדבר פשוט וברור. במקומות בהם פירש וציין את הכלל, הדבר נבע מצרכים פרשניים:

- א. תופעות לשוניות-פרשניות הטעונות הבהרה.
- ב. שמות מורכבים.
- ג. כנגד אלטרנטיבות פרשניות אחרות.

א. תופעות לשוניות-פרשניות הטעונות הבהרה

★ **בראשית י"ד, י:** "הרה נסו, להר נסו, הרה, כמו להר. כל תיבה שנרכיבה למי"ד נתחילתה הטיל לה ה"א בסופה. ויש חילוק בין 'הרה' ל'ההרה'. (בראשית י"ט, יח) שה"א שבסוף התיבה עומדת במקום למי"ד שנרכיבה עומדת במקום למי"ד ונקודה פתוח¹¹ מחמיה. והרי 'הרה' כמו להר, או כמו אל הר ואינו מפרש לאיזה הר, אלא שכל אחד נס כאשר מצא הר מחילה. וכשהוא נותן ה"א בראשה לכתוב "ההרה" או המדצרה, פתרונו כמו: אל ההר או כמו לההר ומשמע לאותו הר הידוע ומפורש צפרשה".

10. כך שואל למשל בעל מנחת יהודה בהתייחס לרש"י בבראשית ל"ב, ד ד"ה "ארצה שעיר".
11. פתח=שוא.

רש"י נדרש כאן להתייחסות כדי להעמידנו על השוני במשמעות הפרשנית בין ה"הרה" ובין "ההרה". "הרה" הוא שם עצם כללי – הר בתוספת ה"א המגמה ופירושו להר, לסתם הר, כי "כל אחד נס כאשר מצא הר תחילה", ואילו "ההרה" פירושו אל ההר או לההר או להר¹² וכוונתו להר הידוע כאמור לגבי לוט: "ההרה המלט" (בראשית י"ט, יז) שמשמעותו, לאותו הר הידוע ומפורש בפרשה כפירושו של רש"י: "אצל אברהם שהוא יושב בהר, שנאמר 'ויעתק משם ההרה' (בראשית י"ב, ח). הצורה "הרה" היא לכאורה צורה זרה¹³ בניקודה כי השם הוא "הר" ולא "הר"!

רד"ק ב"ספר השרשים" שלו, שורש "הרר" קובע כי שם זה הוא מן הכפולים כמו "הררי אל" (תהלים ל"ז, ז), "הררי בשדה" (ירמיה י"ז, ג), "ומהרריה תחצוב נחושת" (דברים ח', יט) ועל משקל ארץ בא גם הרר ובנפול אות הכפל בא הר (ולא הר). בפסוקנו קובע רש"י: הרה כמו להר ואין כל בעיה לשונית בכך.

★ **שמות ט"ו, כג:** "ויצא מרמה, כמו למרה. ה"א נקוף מיצה נמקוס למ"ד במחלמה. והמ"ו נמקוס ה"א הנשרשת במיצה 'מרה'. ובסמיכתה כשהיא נדבקה לה"א שהוא מוקיף נמקוס למ"ד תהפך ה"א של שרש למי"ו, וכן כל ה"א שהיא שורש במיצה תהפך למי"ו בסמיכתה, כמו 'אמה אין לי' (ישעיה כ"ו, ד), 'ואמתו בערה זו' (אסתר א', יב). הרי ה"א של שורש נהפכת למי"ו מפני שנקמכת אל הוי"ו הנוספת, וכן: 'עבד ואמה' (ויקרא כ"ה, מד), 'הנה אמתו צלה' (צדאשית ל', ג), 'לנפש מיה' (שם כ"ז, ז) 'וזהמתו חמתו לחם' (איוב ל"ג, כ), 'צין הרמה' (שופטים ד', ה), 'ואשנתו הרמה' (שמו"א ז', יז).

הצורך בהתייחסות לה"א בשם "מרתה" נובע איפוא מחילוף האות ה"א השורשית שבסוף השם "מרה" לתי"ו ואחריה גם ה"א המגמה כמו מרה – מרתה וכן הרמה – הרמתה¹⁴ חילוף ה"א סופית לתי"ו תבא גם בסמיכות של שם המסתיים בה"א, כמו: חמה חמתו, אמה – אמתו, חיה – חיתו וכדו'.

★ **ירמיה נב, כג:** "ויהיו הרמונים תשעים וששה רוחה, כל הרמונים מאה על השצכה קצי". "רוחה, כמו לרוח. כל מיצה שנריכה למ"ד במחלמה הטיל לה ה"א נקופה ולכך הטעם מלמעלה תחת הרי"ש".

ההקשר של פסוקנו עוסק בשלל ששללו הבבלים מהמקדש לפני חורבנו. פסוקנו מתאר את מרכיבי כל עמוד משני העמודים שעמדו במקדש. אחד מהם היו הרמונים שקישטו את העמוד ועיטרו אותו בארבעה טורים "תשעים וששה רוחה", כלומר טור רמונים לכל רוח, לכל צד היו מאה רמונים כאשר תשעים ושישה מהם נראו לעין ואילו הארבעה היו נסתרים תחת הכותרת. המלה "רוחה", היא יחידאית במקרא ומובנה לא נהיר ומכאן הצורך הפרשני וציון הכלל בצדו.

★ **נחום ב', ו:** "יזכור אדיריו יכשלו בהליכתם. ימהרו חומתה והכן הסוכך". רש"י: "ימהרו חומתה, לנוס לרוץ את חומת העיר, כל מיצה הנריכה למ"ד במחלמה הטיל לה ה"א נקופה".

12. כך גם "להנחותם בהדרך" (נחמיה ט', יט) וגם "לנחותם הדרך" (שמות י"ג, כא) "כהיום" (דברים ו', טז).

13. ראה ראבי"ע: "והיא מלה זרה".

14. וכך גם: תמנה – תמנתה, (יהושע ט"ו, נז; בראשית ל"ח, יב; שופטים י"ד, א); תרצה – תרצתה (מל"א ט"ו, כא; מל"ב י"ד, יז), בעלה – בעלתה (יהושע ט"ו, י; דבה"א י"ג, ח), גבעה – גבעתה (שופטים י"ט, יד; כ"ד, לא) יטבה – יטבתה (מל"ד כ"א, ט; ל"ג, לג-לד; דברים י"ז, ז) עזה – עזתה (ברי"י י"ט; שופ' ט"ז, א), עפרה – עפרתה (שופ' ח', כז; ט', ה) רבה – רבתה (שמו"ב י"ב, כו-כח). מיותר לציון שבשמות המסתיימים באות תי"ו, תבוא כרגיל ה"א המגמה בסופם כמו: צפת – צפתה, צרפת – צרפתה.

בחזונו על מפלת אשור ובירתה נינוה, מתאר הנביא נחום את יום הפקודה של העיר נינוה. ביום ההוא, מלך אשור יזכור את אדיריו, מושליו הרבים ומזמינם להגנת בירתו. מרוב מהירותם לקריאת מלכם, יכשלו בהליכתם וכן "ימהרו חומתה". עיי' הספרים שלנו, המילה, "חומתה" היא מלרעית והה"א מנוקדת במפיק¹⁵, לפי זה כוונת המשפט היא שהאדירים הללו ממהרים לחומה של נינוה כדי להגן עליה. אמנם אין למייד הכיוון בראש המילה, אך כבר ראינו לעיל שתופעה דקדוקית זו מצויה במקרא¹⁶ לעומת ספרינו, המלה "חומתה" בספרי רש"י נוקדה ללא מפיק ובאה בטעם מלעיל כמשפט תיבות עם ה"א המגמה בסופן¹⁷. ומכאן פירושו: "לְנוֹס לְרוּחַ אֵל חוֹמַת הָעִיר. כָּל חֵצֵה הַצְרִיכָה לְמִדָּה...". מילה זו בצורתה היא יחידאית במקרא ובכדי לא לפרשה כאילו ה"א במפיק ובטעם מלרע, נדרש רש"י להתייחסות פרשנית כמוזכר.

★ חֲבֻקָק ג', יא: "שמש ירח עומד זָבֵלָה".
 רש"י: "עמד זבולה. במדוריהוּן. כל חֵצֵה הַצְרִיכָה לְמִדָּה בתחילתה הטיל לה ה"א צפופה. ופירשה על מלחמות גזעוּן, כמרגומו".

כרגיל במקרא בתיאורי הופעת ה' מתלוות תופעות לא טבעיות ביקום. בין השאר, כמתואר כאן, "שמש ירח עמד זָבֵלָה". במשפט זה צצות כמה בעיות דקדוקיות: א. אי התאמה מספרית בין הנושא – "שמש וירח" לבין הנשוא שבא בלשון יחיד "עמד". ב. המושא צריך להיות עם ב' השימוש – "בזבולם"!

לבעיית אי ההתאמה המספרית, ניתן להשיב שהדבר נובע מכך שאין וי"ו החיבור בין שני מרכיבי הנושא ועל כן יתייחס הנושא לכל אחד ממרכיביו. לבעית המושא, ניתן להשיב שהאות ה"א בסוף התיבה מציינת מקום ולא ה"א המגמה ופירושה בזבול וזאת למרות חוסר בי"ת השימוש בתחילתה, כמו "על ירך המזבח צפונה" (ויקרא א', ט) שמשמעה – בצפון, וכן: "ויקברו תחת האשל ביבשה" (שמו"א ל"א, יג) שמשמעו – ביבש, ככתוב בדבה"א א', יב: "ויקברו את עצמותיהם תחת האלה ביבש". לא כך פירש רש"י בפסוקנו. הוא ראה בה"א הסופית ה"א המגמה ופירש בעקבות התרגום "במדוריהוּן" וציין את הכלל בצד פירושו.

לפי זה, ה"א המגמה באה במקום בית השימוש בתחילת השם ואין זה מתמיה כי מצאנו משמעות משותפת לאותיות השימוש הללו, בי-ל' (או אל), כמו: "ויקברו אותו... אל מערת המכפלה". "ויקברו אותו במערת..." (בראשית כ"ג, יט; שם נ', יג).

וכן "וקרוב לשמוע מתת הכסילים זבח כי אינם יודעים לעשות הרע" (קהלת ד', יז). ודאי הדבר שאין לכנות כסיל מי שאינו יודע לעשות הרע! אלא כוונת הפסוק הכסיל קרוי כך בעשותו הרע¹⁸, ולכן ל' = ב.

וכן "כי בחר אתה לבן יש"י" (שמו"א כ', ל) שכוונתו כי בוחר אתה בבן יש"י.
 וכן "והחזיקו לו" (שמו"ב ט"ו, ה) לו = בו¹⁹.

15. ראה רד"ק ומנחת ש"י לפסוקנו.

16. ראה לעיל.

17. ראה מנחת ש"י שהעיר כך בגירסת רש"י.

18. ראה ספר הרקמה לר' יונה אבן גינאת, שער ו'. וכן אי מירסקי, "בעיות בלשון המקרא", בית מקרא א (30), תשרי-כסלו תשל"ו, עמ' 146-147.

19. ראה רמב"ן לבראשית ל"ג, כ. וכן עוד דוגמאות נוספות, כמו: שמו"א י"ח, יד; ויקרא כ"ו, ח; שמות כ"ט, מו (רמב"ן); במדבר כ', כד.

* **תהלים ט', יח:** "ישבו רשעים לשאולה".

רש"י: "לשאולה, אמר ר' נחמיה, כל מינה הנריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה"א נסופה. כגון: מזרימה, מדברה, המיבון ליה: והכמיב: ישונו רשעים לשאולה? אמר ר' אבה בר זבדי: למדרגה התמונה של השאול. ומהו ישונו? לאמר שילאו מנהיגים ועמדו כדין ויתחייבו ישונו למדרגה תחמית שלגהינס".

כבר הערנו בראשית דברינו, כי אך ורק כאן מצטט רש"י את הכלל בשם אומר, ר' נחמיה, כי בכל המקורות החז"ליים בהם נזכר כללו של ר' נחמיה, הוצגה תמיד השאלה מפסוק זה, מהמלה "לשאולה" כי יש בה גם ה"א המגמה וגם למ"ד הכיוון בתחילתה!²⁰ דבר זה הזקיק את רש"י להתייחסות פרשנית ומשמעה של המילה – למדור תחתון שבגהינס, כאילו לשאול של השאול וזאת לאחר שהרשעים יצאו מהשאול ועמדו כדין ויתחייבו, ישונו לדיוטא אחרונה של השאול.

ב. שמות מורכבים

במקרא, אנו מוצאים שמות מקומות מורכבים משני רכיבים. הדברים אמורים בשמות המביעים גדלים שונים: ארצות, אזורים, ערים ובתים:

1. **ארצות:** ארצה כנען, ארצה בני קדם, ארצה מצרים, ארצה שעיר, ארצה הנגב, ארצה גושן, ארצה נפתלי וארצה זבולון.²¹
2. **אזור:** פדנה ארם.²²
3. **ערים:** בארה שבע, גתה חפר.²³
4. **בתים:** ביתה בתואל, ביתה יוסף, ביתה פרעה.²⁴

כפי שאנו רואים, בשמות מורכבים, ה"א המגמה באה בסוף הרכיב הראשון שבשם. רש"י מציין את התייחסותו לה"א המגמה בתוספת הכלל בהיקרות הראשונה של השם המורכב, מלבד במעגל הארצות שם באה התייחסותו ל"ארצה שעיר" בבראשית ל"ב, ג ולא בהיקריות קודמות לכך.

* **בראשית ל"ב, ג:** "...אל עשו אחיו ארצה שעיר שדה אדום".

רש"י: "ארצה שעיר. לארץ שעיר, כל מינה הנריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה הכמוז ה"א נסופה".

על התייחסותו של רש"י דווקא למקום זה למרות שקדמו לכך סינטגמות דומות, הקשה בעל "מנחת יהודה": "וא"ת: ולמה לא פירש רש"י לעיל סוף פרשת נח דכתיב ויצאו אתו מאור כשדים ללכת ארצה כנען...? וגבי 'ארצה בני קדם?' על כך הוא משיב: "דרש"י לא בא לפרש זה לעיל, דמילתא דפשיטא הוא אלא רש"י הוכרח לפרש כאן כל תיבה וכי משום דלא תימה האי 'ארצה' היינו לארץ אשת עשו והה"א היא כינוי לנקבה נסתרת, כי אהליבמה אשת עשו היתה בת ענה והוא היה מיושבי הארץ, ולכן הוכרח לפרש לארץ שעיר".

20. כבר ראינו לעיל בדברי ריב"ג, הרקמה, צד ל"ח שמלה זו "לשאולה", הה"א מציינת מקום.
21. בראשית י"א, לא; כ"ט, א; שמות ד', כ; בראשית ל"ב, ג; בראשית כ', א; שם מ"ו, כח; ישעיה ח', כג.
22. בראשית כ"ח, ב.
23. בראשית מ"ו, א; יהושע י"ט, יג.
24. בראשית כ"ח, ב; שם מ"ג, ז; מ"ז, יד.

כוונת הדברים היא: ארץ שעיר הייתה שייכת תחילה לחורים "יושבי הארץ" (בראשית ל"ו, כ) אשר מהם הייתה אהליבמה בת ענה שנישאה לעשו. נישואים אלו גרמו לכך שעשו ירש את שעיר והפכה לארץ אדום הוא עשו²⁵. כדי שלא נטעה ונפרש "ארצה שעיר" = ארצה (במפיק) של אשת עשו, אהליבמה משעיר, לכן פירש רש"י לארץ שעיר, שהוא שדה אדום.

★ **בראשית כ"ח, ב:** "קום לך פדנה ארם ביתה בתואל..."
רש"י: "פדנה, כמו לפדן. ביתה בתואל לבית בתואל, כל מינה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"א נקופה".

בפסוק זה יש שני שמות מורכבים שה"א המגמה באה בסוף הרכיב הראשון של כל אחד מהם. רש"י כתב את הכלל והוא מתייחס לשני השמות: "פדנה ארם" ול"ביתה בתואל", נתייחס תחילה לשם המורכב הראשון פדנה ארם, זוהי הופעתו הראשונה במקרא ורש"י מסבירו: לפדן ארם, כלומר, לשדה ארם²⁶. פדנה ארם הוא "פדן ארם" (בראשית כ"ה, כא) וזאת למרות האפשרות לחשוב אחרת בגלל השינוי בניקוד כשבא עם ה"א המגמה: פדן-פדן.

★ **בראשית מ"ו, א:** "ויסע ישראל וכל אשר לו ויבא בארה שבע..."
רש"י: "בארה שבע. כמו לבאר שבע. ה"א נקופה מינה במקום למ"ד בתחילתה".

נציין שמלבד "בארה שבע" יש רק עוד עיר אחת במקרא שה"א המגמה באה בסוף רכיבה הראשון והיא "גתה חפר" (יהושע י"ט, יג). שם העיר הוא גת החפר²⁷. רש"י פירש ביהושע: "קדמה מזרחית גתה חפר. ממזרח לגת החפר, שם עירו של יונה בן אמתי". הצורך בהתייחסותו לה"א המגמה נובע מכך שיש חשש לחשוב שאין זהות בין שני השמות כי הרי צריך לכתוב "גתה חפר" ולא "גתה חפר". פירושו של רש"י בא לקבוע זהות בין שני השמות ואין כאן אלא הפלוגרפיה של האות ה"א.

★ **בראשית כ"ח, ב:** "קום לך פדנה ארם ביתה בתואל אבי אמך וקח לך משם אשה..."
רש"י: "ביתה בתואל. כל מינה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"א נקופה".

רש"י נדרש כאן להתייחס לה"א המגמה ולציון הכלל מחשש לפרשנות מוטעית. "ביתה בתואל" עלול להתפרש כמקרא קצר שכוונתו ביתה (במפיק) של אשה מבית בתואל, כפי שהועלה חשש פרשני כזה ע"י בעל "מנחת יהודה" למילים "ארצה שעיר"²⁸.

ג. כנגד אלטרנטיבות פרשניות נוספות

★ **דברים ל"ג, כו-כו:** "...ובגאותו שחקים, מעונה אלקי קדם..."
רש"י: "מעונה אלקי קדם, למעון. הם השחקים לאלקי קדם, שקדם לכל אלקים וציר לו שחקים לשבתו ומעונתו ומתחת מעונתו כל צעלי זרוע שוכנים... מעונה, כל מינה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"א נקופה".

25. ראה: רשב"ם וספורנו לבראשית ל"ו, ב ד"ה "את אהליבמה בת ענה".
 26. כפירושו השני של רש"י וכך פירושיהם של: ראבי"ע, חזקוני ורד"ק ויגד עליו רעו: "ויברח יעקב שדה ארם" (הושע י"ב, יג).
 27. מלי"ב י"ד, כה.
 28. ראה לעיל ניתוח לבראשית ל"ב, ג.

הפרשנים התלבטו בעניין מעמדה התחבירי של המלה "מעונה". אליבא דראב"ע "מעונה" הוא הכינוי לקב"ה²⁹, כוונת הסינטגמה היא: אלקי קדם במרומים הוא למעון לישראל והוא זרועות עולם לתמוך בך מתחת, למטה על הארץ, לפי זה, פסוק כז עומד בפני עצמו ואין לו כל קשר תחבירי לא לפסוק שלפניו ולא לזה שלאחריו³⁰, ואילו לרש"י ראשיתו של פסוק כז מתחבר כהמשך ישיר לסוף פסוק כז כדרך "סידור שנחלק"³¹ והוא סדרו "...שחקים מעונה אלקי קדם", ופירושו השחקים הם למעון של אלקי קדם³². ובכן, אליבא דרש"י אין "מעונה" צורה נקבית של השם "מעון", כמו: "ומעונתו בציון" (תהלים ע"ו, ג) או "היתן כפיר קולו ממעונתו" (עמוס ג', ד) וכדו' אלא הה"א בסוף התיבה משמשת כה"א המגמה במקום "למעון". אך כאן יש לקבוע שהתיבה "מעונה", אליבא דרש"י מנוגנת בטעם מלעיל כדרך כל השמות עם ה"א המגמה, כפי שרש"י עצמו כתב בפירושו ליחזקאל מ"ז, יט ובירמיה נ"ב, כג. צודק איפוא אברהם ברלינר שכתב בהערותו לפסוק זה: "נראה שבספרי רש"י נמצא "מעונה" לעיל", זאת כמובן בניגוד לספרים שלנו שהטעם במלה זו הוא מלרע³³.

רש"י נדרש להתייחס לה"א המגמה בציון הכלל בצדה כדי להביע התנגדותו לאלטרנטיבה הפרשנית כזו של הראב"ע ואחרים ונימוקו עמו. פירוש רש"י מתאים לקונטקסט בו מדובר על גדולתו, כוחו והדר כבודו של הבורא כך: אין כאל ישורון, רוכב שמים בעזרד, ובגאותו שחקים שהם למעון לו, לאלקי קדם, ומתחת השחקים הללו, כלומר על הארץ על בעלי הזרוע האדירים כעוג וסיוחון נכנעים לפניו כדי לגרשם מפני בני ישראל. ואילו לפי פירוש ראב"ע פסוק כז מתפרש כלפי עם ישראל הנעזר באלקיו מלמעלה ומלמטה ודבר זה לא מביא בחשבון את הקונטקסט הרחב כאמור.

★ **יהושע ט"ו, ג:** "ויצא אל מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה ועלה מנגב לקדש ברנע...".
רש"י: "צנה, לָצַן. וכל חיבה שצריכה למ"ד נחמלתה הטל לה ה"א בקופה".

תיאור הגבול הדרומי של כנען כמסופר במדבר ל"ד, ד חופף את הגבול הדרומי של יהודה כמתואר כאן בפסוקנו ליהושע ט"ו, ג. בשניהם מצוינת נקודת גבול בשם צין "ועבר צנה". הנו"ן בשם זה אינה דגושה במדבר ודגושה ביהושע. החשש מפרשנות ששם העיר הוא "צנה"³⁴ והדגש מסייע להטעים את השם במלרע, לכן הזהירנו רש"י מאפשרות זו וציין שה"א הינה ה"א המגמה – לצין. שם זה שנוקד ללא דגש בנון בספר במדבר, פחות בעיני כי אפשר לקרוא בטעם מלעיל אך בכל זאת רש"י פרש גם שם לצין, אל צין, כמו מצרימה אך ללא כתיבת הכלל לצד הפירוש.

★ **שמואל א', כ', כ:** "ואני שלשת החצים צדה אורה לשלח לי למטרה".
רש"י: "צדה אורה. לא מפיק ה"א. ופמרון "צדה" כמו לצה, כל חיבה שצריכה למ"ד נחמלתה הטל לה ה"א בקופה".

29. כפי שחז"ל כינו את הקב"ה בשם "המקום", ההבדל ביניהם הוא: "מעונה" שימושו למעלה בשמים ואילו "המקום" על כל פני הארץ כבודו (ראה הקדמת ראב"ע למגילת אסתר).
30. ראה **הכתב והקבלה** לפסוקנו.
31. ראה: נ' אליקים, **מידות וכלים בפרשנות המקרא**, רחובות תשנ"ו, עמ' 63-74.
32. כך פירשו פרשני רש"י: רא"ם, גו"א, ש"ח, דברי דוד, **ספר הזכרון ומנחת יהודה**.
33. כך גם רש"י לנחום ב', ו: "ימהרו חומתה" וכהערת **מנחת ש"י** שם, ראה לעיל עמ' 9 בניתוח המקור הני"ל.
34. צנה מלשון "צנה וסוחרה" (תהלים צ"א, ד) שפירושו מגן גדול, והכוונה לשוב הנמצא בסביבה משופעת בסלעים משוננים ומחודדים או אולי השם נגזר מ"צני" שפירושו דקלים, לולבים ע"פ המשנה בסוכה ג', א. ועיר זו משופעת, היא או סביבתה בעצי תמר.

בניגוד לו, טעמה המלרעית שבספרינו, רש"י פירש מילה זו בטעם מלעיל וה"א בסופה משמשת כה"א המגמה³⁵, מחשש לפרשנות המילה בניקוד הה"א במפיק ולפרשה לצדה של אבן האזל המוזכרת לפני כן והרי הדגש החזק בדל"ת מסייע לכך, לכן נזקק רש"י לציין שזוהי ה"א המגמה ולכתוב את הכלל בצדה.

☆ ישעיה י"ד, יז: "...אסיריו לא פתח ביתה".
 רש"י: "לא פתח ציתה, לא פתח להם צית אסיריהם להוציאם כל ימי חייהם לפטרם ללכת לציטם, כל מיצה שצריכה למ"ד צתחלתה הטיל לה ה"א צקופה".

המילה "ביתה" ללא ה"א הידיעה (הביתה) מופיעה במקרא תשע פעמים³⁶. בשבעה מהם משמעותה של המילה היא פנימה ואילו בשניים הכוונה היא משפחה או בית. כך בפסוקנו ובתהלים ס"ח, ז: "מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות", המשותף לשני המקורות הללו הוא נושא האסירים היוצאים מבדידות כלאם ושבים ומצטרפים לחיק משפחתם וביתם.

מחשש לפרשנות אחרת שתפרש את פסוקנו כך: נבוכדנצר באכזריותו, השאיר את אסיריו כבולים לאזיקיהם גם בהיותם פנימה בבית האסורים וזהו "אסיריו לא פתח ביתה"³⁷, נדרש רש"י לפרש שהה"א במילה "ביתה" היא ה"א המגמה ופירושה, לבית, למשפחה – האסירים לא שוחררו לביתם.

☆ ירמיה ל"ו, פ: "ויבאו אל המלך חצרה ואת המגלה הפקידו בלשכת אלישמע הסופר...".
 רש"י: "חצרה. אל החצר, כל מיצה שצריכה למ"ד צתחלתה הטיל לה ה"א צקופה".

שרי יהודה בימי יהויקים המלך ששמעו את תוכן מגילת החורבן שהוכתבה מפי ירמיהו הכלוא לתלמידו, ברוך בן נריה, ביקשו לתדע את המלך.
 עונת השנה הייתה חורף: "והמלך יושב בית החורף ואת האח לפניו מבעורת".
 טבעי ששרי המלך כמקובל יכנסו למלכם אל ביתו ולא כך היה אלא "ויבוא אל המלך חצרה" מדוע? ואולי "חצרה" אינו חצר אלא שמו של בית החורף? כנגד זה, נצרך רש"י לפרש שהמדובר אכן בחצר. תחילה באו אל החצר כי הרי חשש מקנן בלבם בגלל תוכן המגילה ויש לעשות פעולות הכנה לקראת כניסתם למלך.

2. יישום פרשני מבלי לצטט את הכלל של ה"א המגמה

בפרק הקודם עמדנו על אותם ארבעה עשר מקומות בהם פירש רש"י את השמות אשר בסופם באה ה"א המגמה וציין את הכלל של ר"י נחמיה בצדס. בפרק זה, נצביע על פירושי רש"י לשמות עם ה"א המגמה מבלי להביא את הכלל בצדס. הנחתנו היא שבמקומות אלו לא עמדו בפני רש"י אותם מניעים ונימוקים שהזיקוהו בפרק הקודם להתייחס ישירות לה"א המגמה ולציין את הכלל בצדה.

בדוגמאות דלהלן, ה"א המגמה נתפרשה:

א. אגב פירושו של המשפט כלו.

ב. כנגד אלטרנטיבה פרשנית אחרת של ה"א המגמה.

35. ראה הערות מנחת ש"י לפסוקנו: "צדה אורה", "ואין לומר כי הה"א בסופה במקום למ"ד בתחילתה שאם כן היה ראוי להיות בטעם מלעיל וזהו בטעם מלרע...".

36. שמות כ"ח, כו; ל"ט, ט; מל"א ז', כה; דבה"ב ד', ד; שמו"ב ה', ט; יחזקאל מ"ד, יז; תהלים ס"ח, ז; ישעיה י"ד, יז; מל"א ו', ה.

37. כמו שניתן לפרש בתהלים "אסירים בכושרות" – אסירים באזיקים (ראב"ט).

א. אגב פירושו של המשפט כולו

★ **במדבר כ"א, טז:** "ומשם בארה היא הבאר אשר...".
רש"י: "ומשם בארה, משם בא האשד אל הבאר".
 תוך השלמת המשפט החסר נושא ונשוא בהסתמך על הפסוק הקודם נתפרשה גם ה"א המגמה של בארה – אל הבאר.

★ **שמו"ב י"ב, טז:** "...ויצם חוד צום ובא ולן ושכב ארצה".
רש"י: "וצא ולן ושכב ארצה, וצא הצית ולן כלילה שוכב לארץ".
 גם כאן רש"י משלים את החסר ורואה במשפט זה כמשפט מחובר בן שלושה משפטים פעליים חסרים ואגב כך פרש: ארצה – לארץ.

★ **מל"א י"ח, מב:** "...ויגהר ארצה".
רש"י: "ויגהר ארצה, ונחין לארעה להתפלל על הגשמים".
 עיקר פירושו בא כדי לציין את מטרת הגהירה – כדי להתפלל על הגשמים ואגב כך פרש ארצה – לארעה.

★ **בראשית כ"ו, ב:** "...אל תרד מצרימה שכון בארץ...".
רש"י: "אל תרד מצרימה, שהיה דעתו לרדת למצרים כמו שירד אביו נימי הרעב. אמר לו: אל תרד מצרימה שאמה עולה ממיתה אין מונה לארץ כדאי לך".
 פירושו העיקרי של רש"י הוא האיסור כלפי יצחק לצאת לחו"ל בגלל היותו עולה תמימה ואגב כך פרש מצרימה – למצרים³⁸.

ב. כנגד אלטרנטיבה פרשנית של ה"א המגמה

נציין שגם האלטרנטיבה הפרשנית האחרת מסכימה שיש לפנינו ה"א המגמה אלא שכוונתה אחרת וכנגד זה מציע רש"י את פירושו.

★ **יהושע י"ח, יב:** "ויהי להם הגבול... והיו תוצאותיו מדברה בית און".
רש"י: "מדברה בית און. למדבר בית און".
 את הסינטגמה "מדברה בית און" ניתן לפרש בשני אופנים:
 א. תוצאות הגבול עוברות למדבר (ה"א המגמה = ל') ומשם לבית און³⁹. ב. תוצאות הגבול עוברות למדבר של בית און. המילה מדברה אינה מושא למשפט הקודם "והיו תוצאותיו המדברה" אלא היא נסמך של בית און – מדברה בית און = למדבר בית און. וזהו דעת רש"י.

★ **יהושע י"ט, יג:** "ומשם עבר קדמה מזרחה גתה חפר עתה קצין".
רש"י: "קדמה מזרחה גתה חפר. ממזרח לגת החפר שם עירו של יונה בן אמתי".
 גם כאן המילה "מזרחה" משמשת כנסמך לשם העיר גת החפר – למזרח של גת החפר⁴⁰.

38. כך גם בראשית ט"ו, ה: "החוצה". שם י"ד, י: "ההרה"; דברים ב', ג; יהושע ט"ו, יא; שם, י"ג, ג; צפונה שופטים י"ב, א; צפונה. יחזקאל מ"ו, יט: "צפונה ימה".

39. למרות חוסר לי הכיוון בראש השם, ראה לעיל.

40. למרות שהזקף קטן הנו טעם מפסיק ונמצא מעל המלה "מזרחה".

- ★ **יחזקאל מ"ד, יז:** "ולא יעלה עליהם צמר בשרתם בשערי החצר הפנימית וביתה".
רש"י: "זניטה, ולפנים".
- רש"י נדרש לפרש זאת כדי שלא נפרשנו במשמעות השגרתית, מעון, בנין, דירה אלא במשמעות המקראית המצויה לרוב – פנימה לפני⁴¹.
- ★ **דברים כ"ה, ז:** "...ועלתה יבמתו השערה...".
רש"י: "השערה, מתרגומו, לתרע צית דינא".
- לא לסתם שער אלא לשער בית הדין ובשטף ביאורו נתפרשה ה"א המגמה: השערה – לשער (בית־הדין).

ה. ממצאים ומסקנות

- כדי לציין כיוון או מגמה אל מקום מסוים, המקרא משתמש באופנים שונים:
- א. **למ"ד בראש השם, כמו: למדבר, לסכות, לשעיר, לנחל וכדו'...**
  - ב. **ה"א המגמה בסוף השם, כמו: מדברה, סכותה, שעיר, נחלה, בארה־שבע, מרתה, ההרה וכדו'...**
  - ג. **איזכור שם המקום בלבד ללא למ"ד הכיוון וללא ה"א המגמה, כמו: "ותקח האשה בית פרעה", "ויקרא לרחל וללאה השדה", "ויקומו וירדו מצרים", "ויבאו ארץ כנען". ועוד...**
- תופעה חריגה היא בש"ס ובספרות חז"ל לנסח כללים דקדוקיים-לשוניים. כללו של ר' נחמיה: "כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה" הינו כזה (יבמות יג, ע"ב).
- מאמרנו דן בתופעת ה"א המגמה במקרא כאשר שימושה הוא רק בשמות מקומות או כלים. בשמות אלה, הטעם יהיה תמיד מלעילי.
- בפירושו למקרא, רש"י כתב כלל זה ארבע עשרה פעמים בלבד בהתייחסו לשמות שיש בסופם ה"א המגמה. הנחתנו היא שאיזכור הכלל באותם י"ד מקומות נבע מצרכים פרשניים הקשורים לאחת מהסיבות הבאות:
- א. **תופעות לשוניות-פרשניות הטעונות הבהרה.**
  - ב. **התייחסות לשמות מורכבים.**
  - ג. **כדי למנוע אלטרנטיבות פרשניות אחרות.**
- מלבד ארבעה עשר המקומות בהם הוצג גם הכלל, רש"י פירש שמות נוספים שיש בסופם ה"א המגמה מבלי הצמדת הכלל. במקומות אלה, ה"א המגמה נתפרשה אגב פירושו הכולל של הפסוק או המשפט התחבירי המסוים או כדי למנוע אלטרנטיבה פרשנית אחרת של ה"א המגמה.

41. כך גם הפירוש לדבה"יב ד, ד.